

Tõkeloo arvukad dimensioonid

Antoine Chalvin, Anne Lange, Daniele Monticelli (Eds./Éds.), *Between Cultures and Texts. Entre les cultures et les textes. Itineraries in Translation History. Itinéraires en histoire de la traduction*. With an introduction by Theo Hermans. Avec une introduction de Theo Hermans. Frankfurt am Main-Berlin-Bern-Bruxelles-New York-Oxford-Wien: Peter Lang, 2011, 320 lk.

H. K. Riikonen

Pidevalt kasvanud huvi tõkeloo vastu on andnud tulemuseks ulatuslikke üldkokkuvõtteid, monograafiaid ja artiklikogumikke üksikküsimuste kohta. Tallinnas 2010. aastal toimunud konverentsi ettekannetele toetuv, rahvusvahelise koostöö tulemusena avaldatud artiklikogumik „Between Cultures and Texts“ annab mitmekülgse pildi tõkeloo uurimisest kui kogu maailmas levinud tegevusest, kuid samas kaardistab ka erinevaid viise, kuidas tõkelugu saab kirjutada, ja teoreetilisi probleeme, millega tõkeloo uurimisel kokku puututakse.

„Between Cultures and Texts“ koosneb kolmest põhiosast. Esimese osa artiklid käsitlevad teooriat, metodoloogiat ja uurimisvaldkonna praegust olukorda; teine osa on keskendunud Eesti tõkeloo küsimustele; kolmas osa tõstab esile tõkeloo aspekte maailma eri paikades.

Kuna lisaks Theo Hermansi kirjutatud sissejuhatusele sisaldab kogumik 24 artiklit, neist igapähe mitmeid huvitavaid lähenemisviise ja vaatenurki, siis on järgnevas võimalik valida ainult mõned esilekerkivad ainevaldkonnad ja teemad. Retsensent saab vaid paluda andeks, et kõikide autorite nime pole mainitud.

Keeleareaalid

Kuigi kogumiku „Between Cultures and Texts“ põhirõhk on teoreetilistel artiklidel ja selle teine osa käsitleb Eesti tõkelugu, on seal näiteid maailma eri paikadest. Huviärataval kombel võetakse arvesse ka Kesk-Ida-Euroopa ja Balkani maade tõkelugu. Materjali on esitatud Ungarist, Bulgaariast, Serbiast, Horvaatiast, Sloveeniast, Ukrainast ja Türgist. Lisaks sellele, et kogumik esitab teavet nendes riikides tehtud tõlgete ja tõlkijate kohta, on nn kõrvaltootena palju huvitavat kirjandusloolist informatsiooni. Kui paljud näiteks on teadnud midagi ukraina uuema kirjanduse isaks peetavast Ivan Kotljarevskist (1769–1838) ja sellest, et ta avaldas ka Vergiliuse „Aeneise“ travestia?

Enamasti käsitletakse kogumiku artiklites nn suurte keeleareaalide tuntud meistrite tõlkeid, väiksemate keeleareaalide teoste tõlkimisest räägitakse vähem. Aga näiteks Ene-Reet Soovik viitab soome keelest tõlgitud teoste osakaalule Eestis. Soome keelt kõnelevate inimeste hulka arvestades on tõlgete arv suhteliselt suur, kuid teisalt siiski väike, kui arvestada, et Soome ja Eesti on naaberriigid ning nende keeled kuuluvad ka samasse keelkonda.

Aile Möldre artklis, kus käsitletakse Eestis tehtud tõlkeid aastatel 1901–1917, on esil tarbekirjandus. Kõnealusel perioodil oli eriti menukas Karl Kautsky, keda avaldati samal ajal ka Soomes. Soome lugejal on huvitav teada saada, et nende kaasmaalase K. O. Lindequisti maailmaajaloo käsitlus levis silmapaistvalt laialt (Lindequist oli ka Soomes menukas tänu populaarteaduslikele ajalookäsitlustele ja õpikutele).

Kaasatud on ka artikleid, milles ületatakse Euroopa piirid. Peeter Torop viitab Brasiilias tehtud uurimustele, Luc van Doorslaer toob esile 19. sajandi intellektuaali, ajakirjaniku ja tõlkija Yukichi Fukuzawa, Chapman Chen käsitleb läänemaailma kahe näidendi tõlkeid Hongkongis. Saliha Paker toob esile Osmanite poeetika spetsiifilised jooned, mis tekitavad tõlkijale teatavaid probleeme.

Tõlkijad

Tõlkeloo keskne tegur on tõlkijate lugu ja erinevate tõlkijate töö. „Between Cultures and Texts“ tõstab esile paljusid tõlkijaid. Need on eelkõige Georg Gärtner (1864–1939), kes keskendus flaamist kirjanikule Cyriel Buyssele, itaallane Amelia Rosselli (1930–1996), kes tõlkis teiste hulgas Sylvia Plathi, ja ungarlasest piiblitõlkija Gáspár Károlyi (umbes 1529–1591)¹. Eriti palju saab teada eestlastest tõlkijatest Ants Orasest (1900–1982), Johannes Semperist (1892–1970), Enn Soosaarest (1937–2010), Friedebert Tuglasest (1886–1971), Marta Rannat-Sillaotsast (1887–1969) ja Betti Alverist (1906–1989). Neid vaadeldakse eelkõige nn suurte keeleareaalide tuntud maailmakirjanduse meistrite tõlkijatena. Tuglast on mainitud ka soomlaste Aleksis Kivi ja Aino Kallase tõlkijana. Soome lugeja oleks näinud meelsasti ka teiste soome kirjanduse tõlkijate käsitlemist. Neist näiteks Harald Lepiku (1926–1976) ja Endel Mallese (1933–2002) tõlketegevust tunti Soomes hästi.

Üldjuhul – ja taktitundeliselt – on kogumikus jäetud kõrvale veel praegugi töötavad tõlkijad. Erandi moodustavad antiikkirjanduse eesti keelde tõlkijad, keda mainitakse Janika Pälli artklis. Antiikkirjandust ja keskaja ladinakeelset luulet on vaadeldud ka teistes artikkelites: Maria-Kristiina Lotman käsitleb tõlgete meetrikat kirjutises, mis on huvitav lisa näiteks rootslase Dag Norbergi keskaja ladina keelt lahkavate teoste meetrikakäsitlustele.

Kogumik annab ettekujutuse ka sellest, milliseid raskusi tuli eestlastest tõlkijatel ületada nõukogude võimu perioodil; teemat on käsitletud Daniele Monticelli artklis. Lisaks inimlikele tragöödiatele võis tegemist olla ka tõlkijatele esitatud peaaegu absurdsete nõuetega.²

1 Seoses Gáspár Károlyiga on põhjust meenutada tema piiblitõlke suurt mõju Endre Ady luulele (vt Tuomo Lahdelma, Vapahtajaa etsimässä. Evankeliumit Endre Ady lyriikan subtekstina vuoteen 1908. Jyväskylä Studies in the Arts. Jyväskylä: Jyväskylän Yliopisto, 1986, lk 59–60 ja mujal).

2 Tõlked olid muidugi riskantsed asjad, sest nondel aegadel tabasid kirjanikku tõsised süüdistused kosmopolitismis (vt Pekka Lilja, Positiivisen sankarin tulo neuvostovirolaiseen romaaniin. Tausta ja toteutus. Jyväskylä Studies in the Art 13. Jyväskylä: Jyväskylän Yliopisto, 1980, lk 76–93).

Monticelli keskendub sõjajärgsele perioodile kuni aastani 1955 (Johannes Semperi puhul kuni aastani 1968), hiljem olid Monticelli arvates paljud asjad stalinismi ajajärguga võrreldes muutunud. On vist vaja lisada, et muutustele viitavad näiteks James Joyce'i novellikogu „Dublinlased“ ilmumine aastal 1969 ja T. S. Elioti kogumiku „Valik esseid“ ilmumine aastal 1973. Loomingu Raamatukogus ilmunud mõlemad teosed on tõlkinud Jaak Rähesoo.³

Paljud eespool mainitud tõlkijatest olid silmapaistvad kirjanikud. Selles suhtes on huvitav juhtum Martina Ožboti mainitud sloveenlane France Prešeren (1800–1849), kelle enda loominguga vaatevinklist oli saksa ja inglise eepikanäidete tõlkimine eriti oluline. Jean-Léon Muller omakorda mainib nelja olulist ungari kirjanikku, kes on olnud ka silmapaistvad tõlkijad: Mihály Babits, Dezső Kosztolányi, Árpád Tóth ja Lőrinc Szabó. Ungariga seoses võiks samuti mainida mitmeid tuntud tõlkijaid, kes on tõlkinud soome kirjandust (näiteks János Kodolányi). Licia Taverna on vaadelnud nelja itaalia tõlkijat, kes olid samuti silmapaistvad kirjanikud: Rosetta Loy, Giorgio Manganelli, Edoardo Sanguineti ja Egi Volterrani.

Näitena T. S. Elioti tõlkimine

„Between Cultures and Texts“ pakub mitmeid huvitavaid näiteid tõlkijate lahendustest. Mõned neist on sellised, et hakkame meelsasti tooma võrdlusobjekte muukeelsetest tõlgetest. Anne Lange on vaadelnud T. S. Elioti luuletuse „Burnt Norton“ tõlget aastast 1960, tõlkija oli Ants Oras. Soome keelde tõlgituna ilmusid T. S. Elioti „Kõnnumaa“ ja „Neli kvartetti“ 1946. aastal („Neli kvartetti“ on soome keelde tõlkinud Sinikka Kallio-Visapää). Ants Orasel oli 1960. aastaks selja taga juba pikk tõlkijakarjäär, soome keelde tõlkijad olid alles noored kirjandusinimesed.

Anne Lange pöörab oma artiklis tähelepanu tõigale, et Oras oli luuletuses „Burnt Norton“ esineva saksakeelse sõna *Erhebung* tõlkinud eesti keelde *ülendava tõusuna*. Anne Lange on otsinud sellise lahenduse põhjusi. Ants Oras tegi tõlke maapaos Ameerika Ühendriikides, kui emakeelne kirjutamine oli ise omalaadne *Erhebung*, „an act of sentiment that did not pass without leaving traces“. Kuid see polnud ainus põhjus, Anne Lange jätkab: „The de-Germanised German word, together with another replacement in the translation, that of 'abstraction' by the Estonian phrase *alasti mõte* [naked thought] – although the loan word *abstraktsioon* had already been accepted in Estonian – seem to address the polemical reception of Oras's prewar translations, and as such they are of historical relevance.“ Olgu mainitud, et Sinikka

3 Olgu mainitud, et Joyce'i „A Portrait of the Artist as a Young Man“ ilmus eesti keeles Jaak Rähesoo tõlkes aastal 2003 pealkirjaga „Kunstniku noorpõlvportree“. Pealkirjas on kasutatud oskuslikult liitsõna. Soomes tegi Lauri Viljanen ettepaneku kasutada pealkirja kujul „Taiteilijan nuoruudenmuotokuva“, seega samuti liitsõna abil. Joyce'i teos on soome keeles siiski ilmunud Alex Matsoni tõlkes vigase pealkirjaga „Taiteilijän omakuva nuoruuden vuosilta“ (kunstniku noorusaastate autoportree). Olgu mainitud ka, et suurtele muutustele võrreldes nõukogude ajaga viitab tõsiasi, et kui „Dublinlased“ ilmus trükituna halva kvaliteediga ja näotule paberile, siis „Kunstniku noorpõlvportree“ on avaldatud kõvakaanelise elegantse raamatuna.

Kallio-Visapää jättis soomekeelses tõlkes saksakeelse sõna alles. Samal ajal on ta tõlkinud sõna *abstraction* kujul *pelkkä käsite* (üksnes mõte), ehkki ka soome keeles on olemas võõrsõna *abstraktio*. Mainitagu, et Jonas Ellerström on luuletuse „The Waste Land“ tõlkes rootsi keelde (2002) tõlkinud rootsi keelde ka saksakeelsed osised (kõrvalleheküljel on küll toodud ära luuletuse algkeelne tekst).⁴

Mõningad teemad ja küsimused

Tõkeloo materjali kogumise vaatevinklist moodustavad eriti jõudu proovile panema õhutava valdkonna ajalehed ja ajakirjad. Fundamentaaluuringuid nende kohta ei ole vist siiski eriti palju tehtud. Sellele valdkonnale on tähelepanu pööranud Daniele Monticelli ja Luc van Doorslaer. Viimase toodud näited viitavad selgesti, kui väga huvitavat materjali võivad pakkuda ka ajalehed. Licia Taverna omalt poolt näitab, kui huvitavad ja tähtsad võivad olla tõlkija eessõnad.

Eespool on juba mainitud, kuidas tõkelugu peab (kahjuks) võtma arvesse raskusi, millega tõlkijad puutusid kokku totalitaarse süsteemi ajal töötades, ning millist pinget neil sellise süsteemi valitsedes taluda tuli. Tõlkimisele totalitaarse süsteemi tingimustes on keskendunud ka Christopher Rundle, kes tõkelugu ajaloo osana vaadeldes käsitleb tõlketegevust fašismi ajal Itaalias. Ta toob esile huvitava seose: mitte ainult selle, mida Itaalia fašism räägib tõkelooast, vaid ka selle, mida tõlkimine võib rääkida fašismi ajaloost.

Tõkeloo oluline osa on ka tõlkekriitika ajalugu. Käsitledes tõlkekriitikat Eestis aastatel 1906–1940, pöörab Elin Sütiste tähelepanu muu hulgas kriitikas kasutatud kujunditele. Tõlkeid on näiteks nähtud kui *ü m b e r i s t u t a m i s t*, näiteks ”Homerose Eesti keele istutamise katse“. Tõlkekriitika kujundid ja nendega toimuda võinud muutused on väärt süstemaatilist uurimist ning võrdlemist eri maade tõlkekriitika lõikes.

Tõlkeid ja üldse kultuuri puudutavas mõttevahetuses kasutatud terminoloogia pakub üldse huvitavaid lähenemisviise. Ülar Ploom toob esile eestikeelse termini *mugandus* ning käsitleb selle vastetena *akomodatsioon* ja *adaptiooni*. Olgu mainitud, et soome keeles on samasugune probleem. Soome keeles on kasutatud sõnu *mukailu*, *mukaelma*, aga ka *sovitelma*. Teisalt, vähegi teaduslikuna tunduvates tekstides kasutatakse võõrapärast sõna ning räägitakse adaptatsioonist.

Oleksandr Kalnitšenko viitab oma artiklis käsitlusele, mille kohaselt Edmond Cary oleks olnud justkui esimene, kes pööras tähelepanu tõlgete tähendusele kirjandusloo seisukohast. Cary teos ilmus aastal 1956. Kalnitšenko osutab ka ise sellise lähenemisviisi mitteaktsepteeritavusele ja tutvustab ukrainlase Mikola Zerovi (1890–1937) vaateid. Nimelt rõhutas

---

⁴ Elioti rootsikeelse tõlke retseptiooni, tõlgete ja tema teoseid käsitlevate kriitiliste kirjutiste kohta vt Mats Jansson, Tradition och förnyelse. Den svenska introduktionen av T. S. Eliot. Stockholm/Skåne: Brutus Östlings bokförlag Symposion AB, 1991.

viimane 1920. aastatel tõlgete tähendust ukraina kirjandusele. On ju tõlkeid kirjandusloos osategurina uurinud juba prantsuse võrdleva kirjandusloos esindajad, nagu näiteks Paul Van Tieghem.

Theo Hermansi eessõna

Mõtteid äratav ja inspireeriv on Theo Hermansi kirjutatud sissejuhatus „How is Translation Possible?“ Tema lähenemisviis on tõesti globaalne ja ulatub Austraalia aborigeenide mõtte- maailma tõlgendamisest, Peruu 16. sajandil tegutsenud hispaanlasest tõlkijast Juan de Betanzost kuni tõlkeloo kirjutamise probleemideni välja. Hermans osutab, et seniajani on suhteliselt vähe tegeldud tõlkimise historiograafiaga, esmajoones on neid küsimusi käsitletud Anthony Pymi teoses „Method in Translation History“ (1998), samuti entsüklopeedia- ja käsiraamatuartiklites. Viimastes keskendutakse materjali inventeerimisele ning esitatakse küsimusi: kes?, mida?, millal?, kuidas?, kellele? Need küsimused ei ütle veel, kuidas nende alusel saaks midagi mõttekamat teada. Hermans vaatleb Even-Zohari polüsüsteemiteooriat ning pakub välja kaks alternatiivlahendust: narratiivse teooria ja evolutsiooniteooria. Neist viimane vaatleb tõlkimise ajalugu evolutsiooniteooria terminite abil, esile on tõstetud mõisted *variant*, *seleksioon* ja *stabilisatsioon*.

Omalt poolt tahaksin kõigepealt rõhutada, et ajaloo kirjutamisel ei või narratiivi lahutada kronoloogiast. Selge jutustuse lähtekohaks on sündmuste järjekord. Kuid järjekorrastki võib eemalduda, samuti võib esitada paralleelseid arengukäike, tähelepanu tuleb pöörata mitmesugustele hilinemistele ja aukudele (tõlkeloo puhul siis sellele, miks mõni teos on tõlgitud kas liiga hilja või jäetud üldse tõlkimata), võidakse esitada kõrvalekaldeid spetsiifiliste küsimuste suunas jne. Teisalt on evolutsioon kirjandusloos palju käsitletud küsimus, selle rakendamine tõlkeloos ei ole vähem probleemne. Kuid täpsemat järelemõtlemist asi igatahes väärrib.

Üks küsimus, mille Hermansi artikkel ja omal moel ka kõik teised kogumiku artiklid tõstatavad, on seotud tõlkeloo uurijaga. Kes on kompetentne uurimaks tõlkelugu? Kuna tõlgete ajalugu saab uurida mitmest vaatevinklist, siis saab loomulikult leida erinevate osavaldkondade spetsialiste. Teisalt on näiteks ühe maa või keeleareaali terviklikud tõlkelood võimalikud ainult kollektiivse tööna. Siis võimendub ka teadustevaheline ja interdistsiplinaarne uurimistöö. Näiteks soome keelde tõlgitud ilukirjanduse ajalugu vaatlev „Suomennoskirjallisuuden historia I–II“ (2007) oli lähtekohalt kollektiivne töö, millesse olid kaasatud tõlketeaduse, soome keele uurimise, kultuuriloo, teaduste ja ideeajaloo ning filoloogია mitme valdkonna spetsialistid. Teisalt tekib sellega seoses ka märgatavaid raskusi: igal eksperdirühmal on oma rõhuasetused ning vaated sellele, kuidas ja millisel eesmärgil tuleb tõlkelugu kirjutada. Ulatuslikuma, eri valdkondade koostööna valmiva tõlkeloo loomusesse kuulub ka omalaadsete kompromisside tegemine.

„Between Cultures and Texts“ ei arutle tegelikult selle üle, millised on tõlkeloo põhieesmärgid, ehkki annab materjali küsimuse üle arutlemiseks. Seega tuleb kaaluda, kas põhiees-

märgid on kirjandus-, kultuuri- või teadus- ja ideeajaloolist laadi või on tõlkelugu näiteks raamatute kirjastamise ning nende levitamise ajaloo üks osa. Mina näeksin tõlkelugu tähtsana ja eriti kütkestavana kultuuriloo kirjutamisel. Siis kerkivad ka tõlkijad esile kui olulised kultuurimõjutajad.

„Between Cultures and Texts“ koosneb 10–14-leheküljelistest üsna lühikestest artiklitest. Selles on nii kogumiku tugevus kui ka nõrkus. Nõrkus selles mõttes, et paljude asjade kohta ei esitata ammendavat kirjeldust või analüüsi, tugevus aga selles mõttes, et artiklid sisaldavad rohkesti huvitavaid ja inspireerivaid, edaspidi uurimist jätkama kutsuvaid andmeid ja lähenemisviise. Just seda tugevust on põhjust rõhutada.

„Between Cultures and Texts“ on toimetatud hoolikalt. Kogumiku kasutamise oleks muutnud hõlpsamaks isikuregister. Venekeelsed luulenäited oleks tulnud esitada ka koos ingliskeelsete tõlgetega.

Soome keelest tõlkinud Ivar Sinimets

Hannu K. Riikonen on Helsingi Ülikooli professor, soome tõlkelugude („Suomenoskirjallisuuden historia I–II“, 2007; ”Suomennetun tietokirjallisuuden historia 1800-luvulta 2000-luvulle”, 2012) peatoimetaja.